

σης της πολιτικής, η πολιτική υποκειμενικότητα των γυναικών θα συνίσταται στην παρουσία τους στο χώρο «των ελεύθερων και ίσων», στο αν αναλαμβάνουν να κάνουν δημοσιώς ορατές την ικανότητα και την υπευθυνότητά τους να παίρνουν αποφάσεις για τις ίδιες, χωρίς πλέον να εκχωρούν εξουσιοδοτήσεις σε άλλους. Αντίθετα, στο πλαίσιο της κάθετης διάστασης της πολιτικής, θα πρόκειται για τις γυναίκες που αποκτούν εξουσία και πολιτικές υπευθυνότητες, που αναλαμβάνουν δημόσιες λειτουργίες αποφασιστικού και αντιπροσωπευτικού χαρακτήρα, πάνω από και για άλλους (όχι κατ' ανάγκη μόνο γυναίκες), από τους οποίους έχουν εξουσιοδοτηθεί σχετικά (να παίρνουν αποφάσεις και να τους αντιπροσωπεύουν).

Με την πρώτη έννοια η πολιτική υποκειμενικότητα αφορά (ή δεν αφορά) στις γυναίκες-ως-γυναίκες, και είναι, επομένως, ολοφάνερο ότι η σχετική συζήτηση

της «πολιτικής του κοινωνικού φύλου (genre)»: θέμα που, όντως, έχει να κάνει ακριβώς με τη σχέση μεταξύ του να-είσαι-γυναίκα και του να είσαι-υποκείμενο-της πολιτικής. Με τη δεύτερη έννοια, αντιθέτως, θα μπορούσαν να δοθούν και παραδείγματα μεμονωμένων-ατόμων-γυναικών που ενώ αναδεικνύονται σε σημαντικές θέσεις εξουσίας, αυτό το ίδιο το γεγονός της ανάδειξής τους δεν γίνεται άμεσα αντιληπτό ή δεν θεωρείται από τις ίδιες, ή από τις άλλες γυναίκες ή γενικότερα από την κοινωνία ως γεγονός από το οποίο οι γυναίκες-ως-γυναίκες αποκομίζουν κάποιο όφελος με όρους πολιτικής εξουσίας². Παρ' όλα αυτά μια προβληματική του κοινωνικού φύλου εμπλέκεται κατ' ανάγκη και στη συζήτηση πάνω σ' αυτή τη δεύτερη έννοια της πολιτικής υποκειμενικότητας, από τη στιγμή που το πρώτο και εμφανέστερο δεδομένο είναι ο ελάχιστος αριθμός των γυναικών που είναι, μ' αυτήν την έννοια, υποκείμενα της πολιτικής, δηλ. των γυναικών που κατέχουν θέσεις πολιτικής εξουσίας: το γεγο-

νός αυτό οδηγεί απευθείας στο ερώτημα: «Τι εμποδίζει την παρουσία των γυναικών στις αντιπροσωπευτικές οργανώσεις;»³.

Στις γραμμές αυτού του άρθρου θα κάνω, εδώ κι εκεί, κάποιες αναφορές και στο θέμα της γυναίκας ως υποκειμένου της πολιτικής στην κάθετη διάστασή της: ωστόσο θα διαθέσω το χώρο προνομιακά στην πραγμάτευση της «οριζόντιας» πολιτικής υποκειμενικότητας της γυναίκας, δίνοντας έμφαση πάνω απ' όλα σ' αυτό που, κατά τη γνώμη μου, συγκεντρώνει το μεγαλύτερο θεωρητικό ενδιαφέρον για το θέμα.

1. ΤΟ ΝΕΟ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ ΩΣ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ «ΔΙΑΦΟΡΕΤΙΚΟ»

Το να είσαι υποκείμενο της πολιτικής με την οριζόντια έννοια, το να είσαι πολίτης ή πολίτις, σημαίνει να δρας πολιτικά, επομένως σημαίνει να είσαι πολιτικά ενεργό υποκείμενο ή δρων πρόσωπο. Το να είσαι πολιτικό υποκείμενο σημαίνει να έχεις την απαιτησή να πα-

ρουσιαξασαι στη δημόσια σκηνή για να εκφράσεις άμεσα τους δικούς σου στόχους, τις δικές σου αξίες – και να είσαι σε θέση να το κάνεις: σημαίνει ότι θεωρείς απαραίτητο να δρας – και να έχεις την ικανότητα – για να διαπραγματεύεσαι, ισότιμα, με άλλα υποκείμενα, την προστασία των συμφερόντων σου και την πραγματοποίηση των αξιών σου, χωρίς να πρέπει να εξουσιοδοτείς άλλους για την εκπροσώπησή σου. Ως εκ τούτου πολιτικό υποκείμενο, με αυτή την έννοια, θα είναι ένα άτομο μόνον όταν και εφόσον είναι φορέας συμφερόντων (αναγνωρισμένων ως) άμεσα εκφραστέων και άρα ιδιαίτερων.

Αν ισχύει αυτό, η επιταγή ενός «νέου» πολιτικού υποκειμένου, από μία άποψη, σημαίνει, τη δημόσια αντιμετώπιση και τη δημόσια αναγνώριση αναγκών, συμφερόντων, σκοπών και νέων αξιών (χωρίς πλέον να αγνοούνται, να υποτιμώνται ή, απλώς – και είναι η καλύτερη των υποθέσεων – να λαμβάνονται ευγενικά υπόψη, για λόγους δήθεν αλληλεγγύης από τους φορείς δια-

φορετικών συμφερόντων και αξιών) και προπάντων σημαίνει την εμφάνιση νέων τρόπων δράσης για την υπεράσπιση των συμφερόντων. Πράγματι, αν η ρητή και ορατή δράση για την υπεράσπιση των συμφερόντων είναι αυτή που προσδιορίζει το πολιτικό υποκείμενο, η καινοτομία του βρίσκεται στον τύπο των συμφερόντων κι ακόμη περισσότερο στον τύπο της δράσης που αναπτύσσεται. Έτσι, λοιπόν, το υποκείμενο θα είναι νέο όχι μόνο και όχι τόσο για τα νέα συμφερόντά του (γιατί με

κείμενο, είναι η γυναίκα με το τσαντόρ. Σήμερα, πράγματι, όχι μόνο για λόγους συμπτωματικούς*, στις δικές μας δυτικές κοινωνίες του φιλελεύθερου πολιτισμού, ως σύμβολο της απομόνωσης της γυναίκας από τον δημόσιο χώρο, θεωρείται η καλύπτρα του σώματος και του προσώπου της που της αφήνει ελεύθερα μόνο τα μάτια: δίνοντάς της έτσι τη δυνατότητα να βλέπει, χωρίς όμως να εκτίθεται η ίδια και να γίνεται ορατή από τα τόσα διαφορετικά

ή τα παλιά μόνο κατά το ότι
το τελευταίο αφιχθέν»)· αλλά
τελευταίο» πρό-
στη σκηνή, αλλά
μετράει περισ-

ως προσφέρεται στα τόσα διαφορετικά
μάτια, η γυναίκα που συγκρατεί και ανταλ-
τα, είναι ένα άτομο-γυναίκα, εφοδιασμένο
με μια ξεχωριστή ταυτότητα. Είναι ένα
υποκείμενο

από το παλι
θα είναι «το
κν είναι «το
σωπο που θα εμφανιστεί
ένα «διαφορετικό» – αυτό

διαφορετικές και ίσες· αρκεί να βγάλουν
την καλύπτρα· το να αποκαλυφθεί γυναι-
κά και να αφήσει να την κοιτάξουν είναι α-
συζητητή ανάγκη συνθήκη· αλλά όχι και ι-
κανή για να γίνει υποκείμενο· μπορεί να πα-
ραμείνει αντικείμενο – και να μετατραπεί α-
πό απολαύσιμο ιδιωτικά αντικείμενο σε δη-
μόσιο αντικείμενο. 1) εάν προσφέρεται στα
βλέμματα των άλλων χωρίς ταυτόχρονα να
ρίχνει επάνω στους άλλους το δικό της α-
παιτητικό βλέμμα και 2) εάν έχοντας οι άλ-
λοι όλοι το ίδιο βλέμμα, τις ίδιες προσδο-

γυναίκες· αλλά θα έχει επιπτώσεις στον
προσδιορισμό και στη διαμόρφωση της
δικής της πολιτικής πράξης.

2. Η ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΦΑΙΡΑ ΩΣ ΣΦΑΙΡΑ ΤΗΣ ΟΡΑΤΟΤΗΤΟΣ

«Η είσοδος των γυναικών στην πολιτι-
σφαίρα σημαίνει την είσοδό τους στον
δημόσιο χώρο, που αποτελεί τον παραδε-
μτικό τύπο όπου όλοι καθίστανται ορα-
τοι». Η γυναίκα που δεν είναι πολιτικό υπ

Μελάνη

κίες, προσδιορίζεται και συμπεριφέρεται σύμφωνα με αυτές. Για να γίνει η γυναίκα, που έχει αφαιρέσει την καλύπτρα επιπέλους «ένα υποκείμενο στη δημόσια σφαίρα» και όχι βέβαια να είναι «δημόσια γυναίκα» - όπως η γδυτή γυναίκα των διαφημιστικών αφισών που, για νέους και παλιούς ολοκληρωτικούς, αποτελεί τη μοναδική εναλλακτική απάντηση στο φερετζέ - εξαρτάται από μια διπλή συνθήκη:

1) ότι αυτή, ναι! προσφέρεται στα βλέμματα, προσφέροντας όμως ταυτόχρονα στο δικό της κριτικό βλέμμα τον κόσμο, συμπεριέχοντα τα άλλα βλέμματα και 2) ότι αυτά τα άλλα βλέμματα δεν είναι μόνο πολλά, αλλά και διαφορετικά, που ανήκουν με τη σειρά τους σε άτομα, εφοδιασμένα ως τέτοια με διακριτές ταυτότητες, οπότε δεν πρόκειται για το μοναδικό αδιαφοροποίητο βλέμμα του άνδρα - μάζα.

Η είσοδος των γυναικών, λοιπόν, στη δημόσια σφαίρα σηματοδοτεί την αρχή της ορατότητάς τους και γι' αυτό το τέλος της υποταγής, και επομένως της ανισότητάς τους: αυτή η είσοδος καθίσταται δυνατή με την κατάργηση μιας απαγόρευσης: του αποκλεισμού των γυναικών από το χώρο συνάντησης μεταξύ των ίσων-διαφορετικών.

3. Η ΙΔΙΩΤΙΚΗ ΣΦΑΙΡΑ ΩΣ ΣΦΑΙΡΑ ΤΗΣ ΣΤΕΡΗΣΗΣ

Μια ουσιαστική διαφορά, από μόνη της εξαιρετικά ισχυρή, μεταξύ γυναικών και ανδρών ως υποκειμένων ή δρώντων προσώπων της πολιτικής έγκειται στο ότι, σε αντιδιαστολή προς τους άνδρες, αποκλεισμένες από την πολιτική επί μακρό χρόνο υπήρξαν οι γυναίκες-ως-γυναίκες. Κανείς βέβαια δεν μπορεί να πει «ορθά κοφτά» ότι και οι άνδρες, όλοι οι άνδρες υπήρξαν ανέκαθεν υποκείμενα, δηλαδή δρώντα πρόσωπα της πολιτικής (πράγματι, έχουν υπάρξει και άνδρες «αποκλεισμένοι»: είτε αυτοί ήταν δούλοι, είτε αστοί, είτε νέγροι, είτε μη-πολίτες), αλλά και κανείς, πολύ περισσότερο, δεν μπορεί να αρνηθεί ότι δεν

υπήρξε ποτέ «ορθά κοφτά» για τους άνδρες αποκλεισμός από τη συμμετοχή στην ενεργό πολιτική ζωή. Αντιστρόφως, αυτό μπορεί να ειπωθεί - επιβάλλεται να ειπωθεί - για τις γυναίκες: από τα δύο φύλα, λοιπόν, οι γυναίκες είναι αυτές που κατάφεραν να φθάσουν στην πολιτική, μέσα από έναν άλλο χώρο.

Ας αναρωτηθούμε: ποιος είναι αυτός ο άλλος χώρος; πού ήταν, πού είναι οι γυναίκες στις οποίες ήταν απαγορευμένο να εμφανιστούν εκεί ακριβώς όπου θα μπορούσαν να αυτοπαρουσιαστούν και να γίνουν ορατές;

Οι γυναίκες κάνουν την είσοδό τους στην πολιτική, στον δημόσιο χώρο όπου καθίστανται ορατές, αφού απελευθερωθούν από το ιδιωτικό. Και να 'μαστε, λοιπόν, στο σημείο που, για να αναλύσουμε σοβαρά το θέμα μας, πρέπει να συζητήσουμε την αντίθεση μεταξύ «δημόσιου»/«ιδιωτικού»: πρόκειται για μια συζήτηση στην καρδιά του ζητήματος που, ως γνωστόν, είναι ο προβληματισμός πάνω στη διχοτομία (και την αυστηρή κριτική του διαχωρισμού) μεταξύ «δημόσιου» και «ιδιωτικού» (ή μεταξύ προσωπικού και πολιτικού) που αποτελεί έναν τόπο (*topos*) της φεμινιστικής σκέψης, ή όπως λέει κάποια «το» θέμα του φεμινισμού?

Η είσοδος των γυναικών στη σφαίρα της πολιτικής σημαίνει, λοιπόν, την προσέλασή τους στον δημόσιο χώρο, στην αγορά (*agorà*). Τώρα, το ιδιωτικό, σε αντίθεση με αυτό που προσδιορίζει η πολιτική διάσταση, τον δημόσιο χώρο, είναι για τις γυναίκες ο χώρος έλλειψης αυτονομίας. Το ιδιωτικό, δηλαδή η ζωή των γυναικών που δεν έχουν πρόσβαση στην πολιτική, προσέλαβε δύο έννοιες με τη μορφή θεωρητικών μοντέλων και πιο απλά:

α) την έννοια (κλασικής προέλευσης) του ιδιωτικού-οικιακού χώρου της μη-ελευθερίας απέναντι στους άλλους, δηλαδή της υποταγής σ' αυτούς και στην εξυπηρέτηση των αναγκών τους, και β) την έννοια (ρομαντικής προέλευσης) του ιδιωτικού -

προσωπικού, χώρου της μη-ελευθερίας απέναντι στον ίδιο τον εαυτό τους, δηλαδή της υποδούλωσης στη δυναμική των συναισθημάτων, των παθητικών, στοργικών και συγκινησιακών στοιχείων που είναι ανεξέλεγκτα από τη λογική και που τα διατηρούν κατ' αποκλειστικότητα ή τα τοποθετούν σε θέση πάντα υπεροχής.

Και με τις δύο έννοιες ο ιδιωτικός χώρος είναι αυτός που προσδιορίζεται από την έλλειψη, δηλαδή πρόκειται ακριβώς για το χώρο της στέρησης. Είδαμε ότι τόσο στον ιδιωτικό-οικιακό όσο και στον ιδιωτικό-προσωπικό χώρο οι γυναίκες στερούνται την ελευθερία. Αλλά επιπλέον στο ιδιωτικό στερούνται και την ισότητα: με την πρώτη έννοια στερούνται την *ιδιότητα* της ισότητας, αφού δεν είναι υποκείμενα ίσης μεταχείρισης, ίσης εκτίμησης και σεβασμού, στοιχεία που απονέμονται σε, και απαιτούνται από, άτομα ελεύθερα⁹ με τη δεύτερη έννοια στερούνται την *αντίληψη* (*concezione*), το καθολικό χαρακτηριστικό της ορθολογικής συμπεριφοράς, της ισότητας μεταξύ των ατόμων, γιατί προφανώς τα άτομα που έχουν την ειδική οπτική (μερικότητα) των αισθημάτων - που αποδίδεται πρώτιστα στη «θηλότητα» - δεν θεωρούνται εξίσου ικανά¹⁰.

3.1. ΤΟ ΙΔΙΩΤΙΚΟ - ΟΙΚΙΑΚΟ

Καταρχάς είδαμε ότι η είσοδος των γυναικών στον δημόσιο χώρο σημαίνει την έξοδό τους από το σπίτι, από την οικιακή σφαίρα στην οποία για αιώνες αναπτύχθηκαν καθ' ολοκληρίαν η ζωή και οι σχέσεις τους. Οι γυναίκες δεν θεωρήθηκαν απολύτως υποκείμενα ή πρόσωπα της πολιτικής από τους πρώτους θεωρητικούς αυτής της διάστασης ή δραστηριότητας: δηλαδή, δεν συνυπολογίστηκαν από τους κλασικούς συγγραφείς μεταξύ των «πολιτικών ζώων», η φύση των οποίων είναι «ακριβώς να ζουν σε μια κοινωνία των πολλών»¹¹: αλλά ούτε και ποτέ θεωρήθηκε αναγκαίο να διατυπωθεί ρητά ο αποκλεισμός τους¹². Οι «πολλοί» της πολιτικής είναι, όπως είδαμε,

οι ίσοι, αλλά στην ιδιωτική - οικιακή σφαίρα δεν υπάρχουν ίσοι: υπάρχουν μόνο προκαθορισμένοι ρόλοι, των οποίων ο προσδιορισμός και ο καταμερισμός μεταξύ των διαφόρων υποκειμένων θεωρείται ως το αποτέλεσμα της φυσικής πραγματικότητας των αναγκών και όχι ως το δυνατό αποτέλεσμα της αντιπαράθεσης επιχειρημάτων, απόψεων και συμφερόντων. Η οικιακή σφαίρα είναι «ιδιωτική» (*privata*) στο βαθμό που είναι σφαίρα της στέρησης (*privazione*), σηματοδοτημένη θεσμικά ή «φυσικά», από την κυριαρχία και επομένως από την ανισότητα, αλλά οπωσδήποτε είναι σφαίρα «κοινωνική» και όχι απλώς «προσωπική», γιατί σ' αυτήν παγιώνονται και αναπτύσσονται οι διαπροσωπικές σχέσεις¹³ και σ' αυτή τη σφαίρα ο ρόλος των γυναικών είναι ρόλος υποταγής και, κάτι περισσότερο, υπηρετικός. Επομένως, οι γυναίκες, στο βαθμό που (μαζί με τους άνικανους και τους δούλους) σηματοδεύονται, λόγω φύσης, ακριβώς από αυτή τη συνθήκη «να υποτάσσονται στις βασικές ανάγκες της ζωής», συνθήκη που τους προσδιορίζει την «κατωτερότητα», δεν μπορούν να είναι υποκείμενα της πολιτικής, δεν μπορούν να είναι «ίσοι». Οι άνδρες είναι «ίσοι» στην πολιτική κι αυτό γιατί είναι ελεύθερα άτομα, από τη στιγμή που δεν εξουσιάζονται από τις ανάγκες και επομένως μπορούν να αφήνουν το σπίτι. Στο σπίτι, στο πλέγμα των σχέσεων που δημιουργούνται από τη σφαίρα των αναγκών, αυτοί είναι οι κυρίαρχοι, καθόσον στην πραγματικότητα δεν βρίσκονται στο *εσωτερικό* αυτής της σφαίρας, ούτε είναι δέσμιοί της, γι' αυτό και μπορούν να αναπτύξουν τη δραστηριότητά τους και να ασκήσουν την επιρροή τους πολύ πέρα από αυτήν¹⁴.

Στη σφαίρα της πολιτικής, έξω από το σπίτι, έξω από τη φυσική σφαίρα των αναγκών, που σηματοδοτούνται από τις σχέσεις κυριαρχίας, όπου οι διαφορές γίνονται ανισότητες, βρίσκεται κανείς «πρόσωπο με πρόσωπο» ανάμεσα σε άνδρες ελεύθερους και άρα ίσους: αυτό ακριβώς είναι

το «οριζόντιο» χαρακτηριστικό της πολιτικής ως συνάντησης μεταξύ ίσων, ζωής εν κοινωμία (κοινωνία)¹⁴.

3.2. ΤΟ ΙΔΙΩΤΙΚΟ - ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ

Κατά δεύτερο, είδαμε ότι η είσοδος των γυναικών στον πολιτικό χώρο σημαίνει την έξοδο από τον εαυτό τους, από την ενδό-τερη (intima) σφαίρα στην οποία για αιώνες έζησαν απομονωμένες. Με αυτήν την έννοια η «ιδιωτική» σφαίρα αντιτίθεται στη «δημόσια», όχι πλέον όπως, κλασικά, η σφαίρα των κοινωνικών σχέσεων κυριαρχίας-υποταγής αντιτίθεται στις κοινωνικές σχέσεις που αποβλέπουν στην ισότητα· αλλά, από τη μια μεριά, όπως η προσωπική και εσωτερική σφαίρα συγκρούεται με την κοινωνική σφαίρα των διυποκειμενικών (intersoggettive) σχέσεων· και από την άλλη, όπως η σφαίρα των διαπροσωπικών σχέσεων στις οποίες εμπλέκονται τα συναισθήματα και τα αισθήματα – που νοούνται ως στοιχεία μη υποκείμενα στον ορθολογικό έλεγχο – συγκρούεται με τις διυποκειμενικές σχέσεις που υπόκεινται στη λογική ή στα συμφέροντα. Πρόκειται για διαχωρισμούς που έχουν τις ρίζες τους στη ρομαντική θεώρηση. Με την πρώτη έννοια ο διαχωρισμός μεταξύ «δημόσιου» και «ιδιωτικού», είναι ο διαχωρισμός μεταξύ του κοινωνικού κομφορμισμού και της ατομικότητας· η ρομαντική «απομόνωση στο ιδιωτικό» σημαίνει ότι συγκεντρώνονται οι ατομικές ενέργειες στην προσπάθεια να εκφραστεί και να αναπτυχθεί ο πιο αυθεντικός εαυτός μέσω, π.χ., της καλλιτεχνικής δημιουργίας, η γνησιότητα της οποίας εξασφαλίζεται με την απομάκρυνση από το «δημόσιο» που νοείται ως κοσμικότητα¹⁵. Με τη δεύτερη έννοια πρόκειται για τον διαχωρισμό μεταξύ κοινωνικών και προσωπικών (intime) σχέσεων, οι οποίες πρέπει να απομακρυνθούν και να απαλλαγούν από τις υποχρεώσεις που επιβάλλει ο εγγενής κομφορμισμός της κοινωνικότητας και που, επομένως, επιβάλλει η δημόσια διάσταση¹⁷.

Το «ιδιωτικό» τόσο στην κλασική θεώρηση όσο και στη ρομαντική – και με τις δύο έννοιες που είδαμε του «εσωτερικού» και του «συναισθηματικού» – εξαισιάζει μια σφαίρα που θεωρείται πρωταρχικά γυναικείας αρμοδιότητας. Ακόμη, η γυναικεία φύση είναι ακριβώς αυτό που χρησιμοποιήθηκε για να θεμελιωθεί ως τετελεσμένο γεγονός η ένταξη της γυναίκας στο ιδιωτικό και άρα η φυλάκισή της σ' αυτό· ορισμένες φορές (χρησιμοποιήθηκε) και η πνευματική φύση της, οπότε και έπαψαν να την εξομοιώνουν με τους άνικανους και τους δούλους, αλλά με τα παιδιά και τους ανόητους¹⁷, και ορισμένες άλλες η φυσικο-βιολογική της υπόσταση¹⁸.

Περνώντας από την κλασική στη ρομαντική έννοια, γι' αυτό που πρωτίστως μας ενδιαφέρει, η σχέση μεταξύ γυναικών και ιδιωτικής ζωής δεν αλλάζει ουσιαστικά και, κατά συνέπεια, παραμένει αδιαφοροποίητη και η σχέση μεταξύ γυναικών και πολιτικής. Πράγματι, τόσο τα συναισθήματα και τα αισθήματα, όσο και η δημιουργικότητα και η καλλιτεχνική έμπνευση, έτσι όπως περιγράφονται από τον ρομαντισμό, έχουν το εξής κοινό με τις ανάγκες: δεν έχουν τη δυνατότητα να τα εξουσιάσουν, αλλά εξουσιάζονται οι ίδιες από αυτά. Και ιδιαίτερα από την ειδική θέση «της μεροληπτικότητας, του συγκινησιακού, του μη-καθολικού» της γυναικείας φύσης πηγάζει η βαθιά δυσπιστία απέναντι στις ικανότητες των γυναικών να αναλάβουν το ρόλο υποκειμένων του δημόσιου χώρου. Ως απαραίτητα χαρακτηριστικά του πολιτικού υποκειμένου θεωρούνται, πράγματι, ο ορθολογισμός και η καθολικότητα, έτσι «η ίδια η αναφορά στη μεροληπτικότητα, στο συγκινησιακό, στο μη-καθολικό της φύσης των γυναικών δικαιολογεί τον εγκλεισμό τους στο ιδιωτικό... Δεδομένου ότι η γυναίκα γνωρίζει μόνο τους δεσμούς της αγάπης και της φιλίας, θα είναι άτομο επικίνδυνο στο χώρο της πολιτικής, επειδή θα είναι διατεθειμένη, ίσως, να θυσιάσει για κάποιο προσωπικό δεσμό ή προσωπική (ιδιωτική)

προτίμηση το ευρύτερο δημόσιο συμφέρον»¹⁹.

Για άλλη μια φορά, λοιπόν, αυτός που ζει στο ιδιωτικό, και εφόσον ζει γι' αυτό, δεν είναι ελεύθερος. Δεν είναι, μπορούμε να το πούμε ξεκάθαρα, ένας άνδρας ελεύθερος: δεν είναι τίποτε άλλο παρά μια γυναίκα. Όπως ακριβώς με την κλασική έννοια, έτσι και μ' αυτή τη ρομαντική έννοια η ελευθερία ανήκει εξ ορισμού στον άνδρα.

Αντιλαμβανόμαστε, λοιπόν, ότι, κατά τον κλασικό τρόπο θεώρησης, οι γυναίκες μπαίνουν στην πολιτική εξερχόμενες και επομένως χειραφετούμενες από τις οικιακές σχέσεις, δηλαδή από το εσωτερικό της οικίας, από εκείνον τον ιδιωτικό χώρο όπου βρίσκονταν κάτω από την κυριαρχία των αναγκών - το ίδιο αντιλαμβανόμαστε ότι, κατά τη ρομαντική έννοια, μπαίνουν στην πολιτική εξερχόμενες, και άρα χειραφετούμενες, από την προσωπική και ιδιαίτερη ζωή τους, δηλαδή, από το εσωτερικό του ίδιου του εαυτού τους, από εκείνον τον ιδιωτικό χώρο όπου βρίσκονταν ουσιαστικά κάτω από την κυριαρχία των συναισθημάτων και των παθών - σε κάθε περίπτωση, επομένως, θεωρείται ότι φθάνουν στην πολιτική από ένα χώρο όπου έχουν στερηθεί την ελευθερία που μόνον η λογική εγγυάται. Επομένως για τις γυναίκες αυτή η είσοδος στην πολιτική έχει την έννοια και τη λειτουργία μιας λύτρωσης, ή απελευθέρωσης, από το ιδιωτικό.

4. ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ ΑΠΟ ΤΟ ΙΔΙΩΤΙΚΟ: ΣΕ ΠΟΙΑ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ;

Σε τί συνίσταται, τέλος πάντων, αυτή η απελευθέρωση από το ιδιωτικό, που επιτρέπει την κατάκτηση της ισότητας, ως ελευθερία και ως ορθολογισμός; Ήδη έχουμε δει ότι αυτή η απελευθέρωση για να μην είναι πλασματική προϋποθέτει μια «καινοτομία» της γυναίκας - πολιτικού υποκειμένου, που σημαίνει όχι μόνον μια καινοφανή παρουσία στη δημόσια «σκηνή», αλλά και ένα διαφορετικό τρόπο «ερμηνείας» πάνω σ' αυτήν, δηλαδή, ένα διαφορετι-

κό τρόπο δράσης.

Τότε, λοιπόν, κατά πρώτο λόγο, η πολιτική δράση της γυναίκας πρέπει να έχει σκοπό το τέλος της υποταγής της στο ιδιωτικό - και επομένως, στη μεταφορά στην πολιτική ορισμένων χαρακτηριστικών της «θηλότητας» (feminità) που παραδοσιακά θεωρούνται ως αποκλειστικά διαθέσιμα στην «ιδιωτική» διάσταση.

Έτσι, η μη πλασματική είσοδος των γυναικών στην πολιτική θα επιτρέψει μίαν αναδιάρθρωση του ιδιωτικού - θα είναι πραγματικά υποκείμενα της πολιτικής οι γυναίκες των οποίων το ιδιωτικό δεν θα αποτελεί πια το χώρο της στέρησης. Το έργο, όμως, του επαναπροσδιορισμού της ιδιωτικής σφαίρας δεν θα είναι ανώδυνο για τα «παλιά» υποκείμενα της πολιτικής - για τους άνδρες - γιατί θα έχει επιπτώσεις και στον προσδιορισμό της δημόσιας σφαίρας και, κατά συνέπεια, στη θέση που οι άνδρες κατέχουν και στις δύο σφαίρες. Πράγματι, το να θέσουν οι γυναίκες τέλος στο «ιδιωτικό» της υποταγής, σημαίνει ότι πρέπει να θέσουν τέλος στην ίδια την υποταγή τους και όχι στην ίδια την ύπαρξή τους στο ιδιωτικό - δεν σημαίνει καθόλου ότι πρέπει να απαρνηθούν - ή να αποδεχτούν την απόσπασή τους από - την «ιδιωτική» διάσταση της ζωής.

Εξάλλου αυτό θα ήταν δυνατόν μόνον εφόσον άλλα έτομα ή κατηγορίες ατόμων θα επωμίζονταν το κόστος: δεδομένου ότι η ικανοποίηση των αναγκών και η καλλιέργεια των συναισθημάτων είναι δραστηριότητες που η κοινωνία τις έχει εμπιστευτεί και τις έχει οριοθετήσει στο γυναικείο ιδιωτικό, δεν είναι δυνατόν ο περιορισμός τους να μην έχει αρνητικές συνέπειες. Έτσι, η γυναίκα που, ατομικά, θα πραγματοποιούσε κάτι τέτοιο ή και απλώς θα το επιχειρούσε δεν θα μπορούσε σε καμιά περίπτωση να είναι ένα νέο υποκείμενο, αντιθέτως θα ήταν παλιό, παλαιότατο υποκείμενο της πολιτικής: θα μιμούνταν τον άνδρα, του οποίου πάντα η πολιτική δράση συνίστατο στο να οικοδομεί τη δική του ε-

λευθερία πάνω στη σκλαβιά των άλλων (σκλαβιά ως προς τα συναισθήματα και τις ανάγκες).

Η ελευθερία του ανδρικού πολιτικού υποκειμένου έχει ουσιαστικά εννοηθεί, προπάντων, ως ελευθερία από υλικές υποχρεώσεις και συναισθηματικούς δεσμούς: μια ελευθερία που λειτουργεί στο επίπεδο του να είναι (το υποκείμενο) πλήρως διαθέσιμο για άλλες υποχρεώσεις και σχέσεις – του δημόσιου χώρου συγκεκριμένα –, οι οποίες και θεωρούνται γνήσιες και ανιδιοτελείς, άφθαρτες από τον υλισμό των αναγκών ή τη μεροληπτικότητα των αισθημάτων, και μ' αυτή την έννοια μπορούν να αποσκοπούν στο κοινό καλό. Τέτοιες υποχρεώσεις και δεσμεύσεις δεν αναλαμβάνονται απέναντι σε άτομα για την ικανοποίηση των συγκεκριμένων αναγκών τους, αλλά απέναντι σε ιδέες και αφηρημένες αρχές, για την επίτευξη πνευματικών και πολιτικών στόχων, αναφορικά με την εργασία, την πολιτική, τον πολιτισμό, την οικογένεια. Αυτή η καθετότητα, η τάση προς τα πάνω που είναι χαρακτηριστική της συμπεριφοράς που διέπει τη σύναψη αυτών των σχέσεων, έχει ως συνέπεια η εργασία να νοείται ουσιαστικά ως καριέρα, η πολιτική ως αγώνας για την κοινωνική εξουσία, ο πολιτισμός ως κατάκτηση των μέσων για τον έλεγχο του ίδιου του ανθρώπου και της φύσης, η οικογένεια ως πεδίο ρύθμισης του ιεραρχικού καταμερισμού των ρόλων.

Αλλά, αν πάψουν οι γυναίκες να υπηρετούν τις ανάγκες της ιδιωτικής σφαίρας, αυτή η απόλυτη ανδρική ελευθερία σε σχέση με τις υποχρεώσεις και τις υλικές και συναισθηματικές δεσμεύσεις, μπορεί και πρέπει να περιορισθεί: τα αποτελέσματά σίγουρα θα είναι εξαιρετικής σημασίας και μακροπρόθεσμα θετικά για το σύνολο των συστατικών στοιχείων και των κανόνων οργάνωσης της πολιτικής. Πράγματι οι κανόνες έχουν ρυθμιστεί κατά το πρότυπο αυτού του «ανδρικού» πολιτικού υποκειμένου, που είναι ταγμένο στην κατάκτη-

ση της εξουσίας και διατεθειμένο να θυσιάζει τα πάντα για την πολιτική δραστηριότητα, χωρίς υλικές και συναισθηματικές ανησυχίες, ενός υποκειμένου που παίζει «τα πάντα στο δημόσιο γιατί δεν [έχει] πού αλλού να επιβεβαιωθεί»²⁰ και εκείνο που προέκυψε, πριν απ' αυτό, ήταν αυτή η τάση και η διαθεσιμότητα, πολλές φορές περισσότερο ακόμη και από τις δεξιότητες, να ταυτίζονται με τις πολιτικές ικανότητες²¹.

Δίπλα στο «νέο» υποκείμενο γυναίκα, ούτε και ο άνδρας θα μπορεί πλέον να παραμένει υποκείμενο ίδιου τύπου. Εξάλλου, δεν θα του ζητείται πλέον να είναι έτσι, γιατί εάν και όταν η στάση της γυναίκας θα έχει να κάνει περισσότερο με την ικανοποίηση απαιτήσεων και την κατάκτηση συγκεκριμένων στόχων παρά με την προσήλωση στην κατάληψη συμβολικών θέσεων, η ίδια θα αποδεικνύεται παραγωγικό υποκείμενο (με πραγματικούς και όχι φαντασιακούς χώρους) και στην πολιτική δραστηριότητα.

Η γυναίκα ωστόσο, απελευθερωνόμενη στο «ιδιωτικό», θα διοχετεύει στην πολιτική τις ιδιαίτερες ικανότητές της να προνοεί για τις ανάγκες και να συσφίγγει δεσμούς (ανάγκες συγκεκριμένες και δεσμούς προσωπικούς). Η διαφορετικότητά της ως πολιτικού υποκειμένου θα συνίσταται στο γεγονός ότι αυτή – απελευθερωνόμενη από την υποταγή χωρίς να διεκδικεί την κυριαρχία, έχοντας αποκτήσει δημόσια την αμερόληπτη χρήση της λογικής χωρίς να απαρνείται την επιλεκτικότητα των συναισθημάτων – θα είναι υποκείμενο, και επομένως ελεύθερο, και επομένως λογική, χωρίς να καταπνίγει ή να αποκρύβει τα συναισθήματα και τα πάθη.

Αυτό θα γίνει στο βαθμό που θα εκθέτει με ειλικρίνεια δημοσίως τους δικούς της τρόπους συμπεριφοράς και τις δικές της «ιδιωτικές» στάσεις, που είναι ουσιαστικά αυτά για τα οποία φροντίζει (τις ίδιες και αλλότριες ανάγκες) και με τα οποία συνδέεται συναισθηματικά με ένταση και σε βά-

θος, και (στο βαθμό) που θα τα καθιστά στο φως του ήλιου στοιχεία μιας σχέσης αλληλεπίδρασης με την ίδια την πολιτική δραστηριότητα. Και αυτό θα γίνει για έναν ακόμη λόγο: επειδή μια φορά ερχόμενα στο φως, αυτά τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της γυναικείας συμπεριφοράς δεν θα μπορούν πλέον εύλογα να θεωρούνται πηγή υποταγής.

Με ποια επίφαση λογικής, πράγματι, θα επιμένουν να θεωρούν «κατώτερο», το πρόσωπο που θα έχει αναλάβει συνειδητά και διακηρυγμένα το βάρος ενός περιορισμού της ίδιας του της ανεξαρτησίας στην κοινωνική σφαίρα λόγω (και προς χάρη) του γεγονότος ότι άλλοι για υλικές ή / και ψυχικές ανάγκες τους εξαρτώνται από αυτήν²²:

Και με ποια επίφαση λογικής θα μπορεί να θεωρείται «κατώτερο» το πρόσωπο που δεν θα μπορεί να περάσει από το «κόσκινο» της λογικής τις επιλογές που υπαγορεύουν η αγάπη ή η φιλία (πάθη τα οποία δεν κυριεύονται, αλλά σε κυριεύουν), που δεν διανοείται καν να υποκριθεί ότι στερείται συναισθημάτων και συγκινήσεων; και αρνούμενη να παρουσιάζεται στο κοινό σαν ξόανο, με τη μάσκα του καθαρού ορθολογισμού (ακριβώς εκείνη τη μάσκα που, όπως καλά γνωρίζουμε, επιτρέπει στη συνέχεια να λειτουργεί υπόγεια και ανεξέλεγκτα το στοιχείο του δόλου στις προσωπικές σχέσεις), τί το αντίθετο θα μπορούσε να φέρει ως αποτέλεσμα από το να οδηγήσει τον καθένα στο σημείο να ελέγξει, και εκουσίως να υποταγεί στον έλεγχο για κάθε ενδεχόμενη καταχρηστική επίδραση των συναισθημάτων του;²³

5. ΑΝΔΡΙΚΕΣ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΠΑΡΕΜΠΟΔΙΣΗΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗΣ (ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗΣ ΑΠΟ ΤΟ «ΙΔΙΩΤΙΚΟ») ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ

Όλα όσα αναφέρθηκαν στην προηγούμενη παράγραφο λίγο πολύ είναι ουτοπία. Δεν θα πρέπει, για παράδειγμα, να θεωρείται ότι η «επανάσταση» που προκαλείται

στην πολιτική από την επιτακτική ανάγκη ενός ενδεχόμενου πολιτικού υποκειμένου διαφορετικού τύπου παράγει μόνον οφέλη – χωρίς κανένα κόστος – για τα παλιά υποκείμενα.

Η είσοδος των γυναικών στην πολιτική περιορίζει την "αυξητικότητα" της ανδρικής προσωπικότητας: ο περιορισμός οφείλεται τόσο στη διεύρυνση της σφαίρας των συμφερόντων όσο και στη μείωση της έντασης του πολιτικού ανταγωνισμού εκεί όπου το παλιό υποκείμενο «έπαιζε» εξ ολοκλήρου: δεν απομένει παρά να υποχρεώσει αυτή η «επανάσταση» τους άνδρες να πληρώσουν το τίμημα, τίμημα που δεν σημαίνει άλλο, από το να αναλάβουν ένα βαρύ φορτίο εργασίας, να αναλάβουν τις σχετικές ευθύνες σ' αυτό το «ιδιωτικό» που υπήρξε χώρος αποκλειστικά γυναικείας αρμοδιότητας.

Αλλά, ακόμα πιο σημαντικό είναι το ότι αυτή η «επανάσταση» συγκριτικά με κάθε άλλη διαδικασία απελευθέρωσης της όποιας κατηγορίας καταπιεσμένων, συντρίβει ένα μονοπώλιο: καταρρίπτει την εφησυχαστική πεποίθηση των παλιών καταπιεστών ότι υπάρχουν άτομα των οποίων η αναμφισβήτητη κατωτερότητα και εξάρτηση αποτελεί γι' αυτούς έναν σίγουρο παράγοντα αυτοεκτίμησης, ακόμα και για (προπάντων) τις πιο αδύναμες προσωπικότητες.

Ωστόσο, για να περιοριστεί η ζημιά από την απώλεια εξουσίας, η ανδρική πλευρά χαράσσει στρατηγικές άμυνας. Θεμελιώδης στόχος της κάθε στρατηγικής απ' αυτές είναι να περιορίσει την ορατότητα, την παρουσία των γυναικών στη δημόσια σκηνή σε κείνες μόνον τις πλευρές τους που δεν διατηρούν χαρακτηριστικά μιας ιδιαίτερης γυναικείας ταυτότητας: ως εκ τούτου η «καινοτομία» της γυναίκας-πολιτικού-υποκειμένου εξαντλείται στο να είναι οι γυναίκες «οι τελευταίες αφιχθείσες», ξορκίζοντας την υπόθεση της επιτακτικής ανάγκης ενός «διαφορετικού» πολιτικού υποκειμένου.

Στη βάση θεωρητικών προτάσεων – που επαληθεύονται από τις εμπειρίες της προσωπικής μου ζωής ιδωμένες απ' τη σκοπιά μιας γυναίκας που με κόπο και κάποτε με πόνο (ουσιαστικά με πενιχρότατα χαρίσματα) αναζητά μια αυτοπραγμάτωση τόσο στη «δημόσια» όσο και στην «ιδιωτική» σφαίρα – θεωρώ ότι μπορούμε να ξεχωρίσουμε τρεις διακριτές στρατηγικές ανδρικής άμυνας: θα τις αποκαλώ στο εξής: στρατηγική της σκοταδιστικής-συντηρητικής άμυνας, στρατηγική της αφομοιωτικής-δημοκρατικής άμυνας, στρατηγική της φιλελεύθερης-πατερναλιστικής άμυνας.

5.1. Η ΣΚΟΤΑΔΙΣΤΙΚΗ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΤΩΝ ΣΥΝΤΗΡΗΤΙΚΩΝ

Η πρώτη στρατηγική, η πιο αποκάλυπτη, συνίσταται στη ρητή άρνηση της δυνατότητας να είναι η παρουσία των γυναικών στην πολιτική πραγματική. Εδώ, αληθινά, δεν πρόκειται μόνον για μια προσπάθεια περιορισμού των ορατών πλευρών των τελευταίων αφιχθεισών σ' εκείνα τα χαρακτηριστικά της φυσιογνωμίας τους στα οποία καμιά ιδιαίτερη γυναικεία ταυτότητα δεν αναγνωρίζεται· εδώ πρόκειται ακριβώς για την αναγωγή τους σε αόρατες σαν να μην υπάρχουν! Είναι ένας τρόπος άρνησης των γυναικών στη δημόσια σφαίρα που, αν και δεν είναι πιο βαρύς στην ουσία του, είναι σίγουρα εξαιρετικά πιο ωμός στη μορφή του τόσο σε σχέση με τη στρατηγική της αφομοίωσης όσο και σε σχέση με τον πατερναλισμό. Αυτή η στρατηγική επικυρώνει την άποψη ότι η ισότητα των γυναικών μπορεί να είναι μόνον πλασματική, γιατί είναι γυναίκες και επομένως διαφορετικές. Ας θυμηθούμε τον ορισμό που έχει διατυπώσει η Hannah Arendt:

«Ο όρος "δημόσιο" σημαίνει τον χώρο όπου κάθε πράγμα μπορεί να είναι ορατό σε όλους και να ακούγεται απ' όλους και γι' αυτό προσδιορίζεται ως πραγματικό»²⁴. Ε, λοιπόν, εγώ ονομάζω αυτή τη στρατηγική «σκοταδιστική», ακριβώς γιατί στόχος της

είναι να συσκοτίσει τη δημόσια γυναικεία εικόνα, να εξαυλώσει τις γυναίκες έτσι ώστε να μην μπορεί να πέσει πάνω τους το δημόσιο φως και η παρουσία τους να μην αναγνωρίζεται πλέον ως πραγματική. Αυτό που πρέπει, οπωσδήποτε, να αντιληφθούμε είναι ότι δεν χάνεται προφανώς το φως, αλλά ότι οι γυναίκες στο φως έχουν την ιδιότητα να παραμένουν αόρατες και ότι αυτό είναι ένα χαρακτηριστικό της διαφορετικότητάς τους· και η διαφορετικότητα των γυναικών είναι ανεξάλειπτη και, φυσικά, είναι αιτία της ανισότητας.

Αυτή η στρατηγική τείνει να πείσει ότι ακόμη και στην περίπτωση που εμφανισθεί δημοσίως κάτι από τις γυναίκες, πρόκειται ακριβώς για επίφαση· πρόκειται για είδωλα, όχι για σώματα, εφόσον «δεν μπορούν να ρίξουν σκιά σε κανέναν»· και μη έχοντας σώμα οι γυναίκες, δεν θα έχουν ούτε φωνή· αν θα μιλήσουν, ή θα πρόκειται για άλλους – άνδρες – που μιλούν δια στόματός τους, ή δεν θα ακουσθεί τίποτα.

Αξίζει τον κόπο να σημειωθεί, ειδικά, ότι αυτή η στρατηγική δεν είναι μόνο μια ανασχετική στρατηγική. Γιατί αν το εγχείρημα πετύχει, που σημαίνει ότι θα μπορέσει να καταστήσει, ας πούμε, εικονική και άνευ συγκεκριμένου περιεχομένου την ενεργητική παρουσία των γυναικών στην οριζόντια διάσταση της πολιτικής, θα μπορέσει να συνεπιφέρει πολλά περισσότερα από την απλή εξουδετέρωση αυτής της παρουσίας· θα μπορέσει να επικυρώσει την υποταγή των γυναικών επαναφέροντάς τες στον «υπηρετικό» φυσικό τους ρόλο. Επιπλέον· δε, αυτή η εικονική· παρουσία· κάλλιστα μπορεί να φανεί χρήσιμη, με μια «επιτήδεια» εκμετάλλευσή της, στην κάθετη διάσταση της πολιτικής²⁵· για παράδειγμα, γιατί να μην προσφέρει ψευδολύσεις, να μην προσφέρει ένα βόλεμα στις καταστάσεις ανταγωνισμού όταν αυτές τείνουν να γίνουν αδιέξοδες ή παραλυτικές; Το να καλύψει μια γυναίκα ένα ρόλο, που αν τον είχε ένας άνδρας θα συγκέντρωνε κύρος, μπορεί να εξυπηρετήσει κατά το ότι ανα-

βάλλει την αποφασιστική σύγκρουση μεταξύ των πραγματικών ανταγωνιστών-των ανδρών.

5.2. Η ΑΦΟΜΟΙΩΤΙΚΗ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΤΩΝ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΩΝ

Η δεύτερη ανδρική αμυντική στρατηγική είναι αυτή που, στις κοινωνίες μας, ίσως, λειτουργεί πιο συχνά. Δεν υπάρχει σήμερα, πιθανόν, γυναίκα που να μην έχει υποχρεώσεις και έξω από τους τοίχους του σπιτιού, και να μην έχει βρεθεί σε κάποιο πλαίσιο αντικειμενικών σχέσεων και επαφών όπου να μην έχει ακούσει κάποιον ειλικρινή δημοκράτη, ο οποίος επιθυμεί να επιβεβαιώσει την αφοσίωσή του στις αξίες του '89, να εκφράζει το σεβασμό και την αντίληψή του με τις λέξεις: «Εμείς εδώ δεν σε θεωρούμε γυναίκα». Δεν υπάρχει σήμερα, ίσως, γυναίκα που θέλησε να είναι ορατή στον δημόσιο χώρο και να μην έχει εισπράξει τη διαβεβαίωση από κάποιον γνήσιο δημοκράτη, ότι δημόσια δεν σημειώνεται η διαφορά της.

Μια ουσιαστική προϋπόθεση της στάσης που εκφράζεται μ' αυτή τη στρατηγική είναι κοινή και στη σκοταδιστική στάση, και συνίσταται στη θεώρηση ότι η διαφορά και η ισότητα είναι ασυμβίβαστα. Η αφομοιωτική στάση, όμως, διαφοροποιείται από τη σκοταδιστική από το γεγονός ότι κρατάει ως κυρίαρχο χαρακτηριστικό την ισότητα, και όχι τη διαφορά. Τελικά, ενώ ο σκοταδιστής λέει στη γυναίκα: «Είσαι διαφορετική, επομένως δεν μπορείς να είσαι ίση», ο "αφομοιωτιστής" της λέει: «Είσαι ίση, επομένως δεν μπορείς να είσαι διαφορετική».

Το γεγονός ότι υπάρχει η ανάγκη να υπενθυμίζεται σε μια γυναίκα ότι στο βαθμό που θεωρείται υποκείμενο, δεν θεωρείται γυναίκα, που σημαίνει ότι για να θεωρείται πρόσωπο πρέπει να ξεχνιέται το φύλο της, μόνον ως γελοία παραδοξολογία θα μπορούσε να εκτιμηθεί. Από την άλλη, με δεδομένο ότι τα πρόσωπα είναι ή γυναίκες ή άνδρες και κανείς ποτέ δεν ένιωσε την ανάγκη να καθησυχάσει έναν άνδρα

λέγοντάς του ότι δεν θεωρείται άνδρας αλλά πρόσωπο – αυτός ο τρόπος καθησυχασμού της γυναίκας-υποκειμένου έχει το νόημα της υπενθύμισης ότι στην πραγματικότητα, εφόσον είναι γυναίκα είναι κατώτερη, αλλά στη δημόσια σφαίρα, ευγενικά κανείς δεν της το υπογραμμίζει.

Παράλληλα, φυσικά, μαζί με τον παραπάνω καθησυχασμό, δεν παραλείπουν δημόσια να υπενθυμίζουν, και σχεδόν ρητά, στις γυναίκες ολόκληρη σειρά υποχρεώσεων και τα βάρη που συμβατικά θεωρείται, βάσει του φύλου και μόνο, ότι πρέπει να σηκώνουν ώστε να μπορούν να εμφανίζονται αξιοπρεπώς στον δημόσιο χώρο. Η κατάσταση που προκύπτει απ' όλα αυτά εκφράζεται πολύ αποδοτικά στο απόσπασμα: «Αυτό βάζει τις γυναίκες σε μια παράδοξη, σχιζοφρενική κατάσταση κατά την οποία στην καθημερινή ζωή και στις κοινωνικές σχέσεις αποκτούν ταυτότητα πρωτίστως στη βάση του φύλου τους, όπως ορίζουν τα στερεότυπα και οι προκαταλήψεις του μέχρι τώρα λειτουργούντος συστήματος του κοινωνικού φύλου· και στη βάση αυτής της ταυτότητας, που τους επιβάλλεται, γίνονται αντικείμενο αναρίθμητων πρακτικών καταπίεσης και αποκλεισμού· αντίθετως, στην πολιτική ζωή, αυτή η ταυτότητα αμφισβητείται πλασματικά και αντικαθίσταται με το ιδεατό "ουδέτερο" του πολίτη, στο οποίο οι ίδιες δεν θα μπορούσαν ποτέ να ανταποκριθούν πλήρως, εφόσον ο πολίτης έχει προσδιοριστεί στη βάση ενός ανδρικού προτύπου»²⁵.

Πράγματι, το πιο ανάγλυφο και καταπιεστικό από τα στερεότυπα και τις προκαταλήψεις, που προαναφέρθηκαν, είναι η μειονεκτική θέση που ορίζεται για τη γυναίκα στις διαπροσωπικές σχέσεις. Στη βάση στερεοτύπων και προκαταλήψεων, που λειτουργούν έντονα στην κοινωνία, σε καμιά γυναίκα δεν επιτρέπεται να αναμετρηθεί (πολύ περισσότερο να προηγηθεί) με (από) άνδρες· μια γυναίκα που δεν θέλει να δεχθεί αυτόν τον περιορισμό, θα πρέπει να συναινεί και να μπαίνει στις σχέσεις μόνο

με ένα μέρος του εαυτού της, αυτό που την κρατάει αδιαφοροποίητη από έναν άνδρα. Σε τελευταία ανάλυση μια γυναίκα που αναμετρείται με ένα άνδρα, δεν είναι αληθινή γυναίκα, δεν είναι γένους θηλυκού. Αυτός είναι ο λόγος, μεταξύ άλλων, για τον οποίο αντίθετα απ' αυτό που συμβαίνει μ' ένα άνδρα, έσο μια γυναίκα «αναπτύσσεται» τόσο περισσότερο βλέπει να στενεύουν οι χώροι μέσα στους οποίους μπορεί στο φως του ήλιου να θεμελιώσει διαπροσωπικές σχέσεις αναγνωρισμένου κύρους και κοινωνικής αποδοχής: αντίθετα για έναν άνδρα οι χώροι διευρύνονται με την προσωπική του ανάπτυξη (με όρους ωριμότητας, μόρφωσης, ευημερίας, επιτυχίας, δύναμης) γιατί του προσφέρονται όλο και περισσότερες ευκαιρίες για πεδία σχέσεων όλο και μεγαλύτερου κύρους χωρίς τίποτε να του αφαιρείται από αυτά που είχε προσεγγίσει στο προηγούμενο στάδιο της ανάπτυξης του: σε μια γυναίκα η ανάπτυξη προσφέρει λιγότερο την ευκαιρία να βρει, και περισσότερο το βάρος να αναζητήσει νέους χώρους, γιατί οι παλιοί, κατειλημμένοι κυρίως από άνδρες, ουσιαστικά είναι αποκλεισμένοι.

Η ισχύς όλων αυτών, θέτει, προφανώς, ένα ισχυρό εμπόδιο στο δρόμο της ανάπτυξης μιας γυναικείας πολιτικής υποκειμενικότητας. Στο σκοπό της ανάπτυξης του πολιτικού υποκειμένου, το άτομο-γυναίκα θα έπρεπε στην πραγματικότητα να διαμελισθεί σε γυναίκα στο ιδιωτικό και σε ουδέτερο υποκείμενο στο δημόσιο: ουδέτερο, όχι διαφορετικό πολιτικό υποκείμενο. «Καλώς να ορίσει, λοιπόν, η γυναίκα στο δημόσιο – αυτό είναι που ο «αφομοιωπιστής» θα ήθελε να της επισημάνει – αλλά, να ξέρει ότι με την είσοδό της, το δημόσιο θα μετατραπεί. γι' αυτήν σε ένα χώρο στέρησης: στέρησης του φύλου της (θηλότητας)».

5.3. Η ΠΑΤΕΡΝΑΛΙΣΤΙΚΗ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΤΩΝ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΩΝ

Η πατερναλιστική στρατηγική άμυνας είναι η λιγότερο ωμή και – ας το πούμε έτσι

– η πιο ύπουλη από τις τρεις στρατηγικές. Για να γίνει πλήρως κατανοητή θα πρέπει να επιστρέψουμε στην έννοια της διχοτομίας «δημόσιο/ιδιωτικό». Όπως είδαμε η πρώτη στρατηγική θέλει να καταστήσει μη πραγματική, δηλαδή απλώς φαινομενική τη σύνθετη δημόσια εικόνα των γυναικών, στηριζόμενη στην αντίληψη ότι οι γυναίκες καθορίζονται μόνο από το ιδιωτικό – ως ισοδύναμο της στέρησης, της μη ορατότητας – και γι' αυτό το σέρνουν πίσω τους σ' όποια θέση κι αν βρεθούν. Η δεύτερη στρατηγική συνίσταται στο να διαχωρίζει, να αποσπά από τη δημόσια εικόνα της γυναίκας ό,τι είναι ειδικά γυναικείο, και άρα εγκαταλείπεται στον ιδιωτικό χώρο, από τον οποίο εντούτοις οι γυναίκες μπορούν κάλλιστα να διαχωρίζονται καθιστάμενες έτσι ουδέτερα υποκείμενα: η τρίτη στρατηγική – πολύ πιο σύνθετη – αρθρώνεται σε δύο επίπεδα: συνίσταται, κατά πρώτον, στον αναπροσδιορισμό της έννοιας του «ιδιωτικού» έτσι που δεν έχει να κάνει με τη «γυναικεία ιδιαιτερότητα», καθιερώνοντας τρόπο νοούμενης, και, κατά δεύτερο, στην επιβεβαίωση του ότι οι γυναίκες, ως αναμφισβήτητα πολιτικά υποκείμενα, δεν μπορούν παρά να τρέφουν απέναντι στο ιδιωτικό την ιδιαίτερη επιθυμία όλων των πολιτικών υποκειμένων: να το προστατεύουν, και όχι να χειραφετηθούν από αυτό.

Αυτό σημαίνει ότι η γυναίκα θα θεωρείται καθ' ολοκληρίαν πολιτικό υποκείμενο υπό τον όρο ότι έχει μάθει να συμμαρξίζεται τη ζηλότυπη προσκόλληση στο χαρακτηριστικό ιδιωτικό του τυπικού υποκειμένου (του αρσενικού). Ο πεισμένος φιλελεύθερος όχι μόνο ζητά, όπως ο ειλκρινής δημοκράτης, το ιδιωτικό των γυναικών να μην έχει καμιά σχέση με το δημόσιο, αλλά ζητά οι ίδιες οι γυναίκες να το διεκδικούν αυτό, από τη στιγμή που θεωρεί ότι η πραγματική ελευθερία (του καθενός, και επομένως και των γυναικών) είναι όχι η χειραφέτηση από το ιδιωτικό, αλλά το απόρρητο γύρω από αυτό: επομένως οι γυναίκες θα είναι

πολιτικά υποκειμένα όταν θα ζητούν και θα επιθυμούν αυτό το απόρρητο.

Η θέση αυτή είναι προφανώς αλληλέγγυα με μια ερμηνεία της διχοτομίας «δημόσιο/ιδιωτικό» πολύ διαφορετική από αυτές που έχουμε δει μέχρι τώρα: μια ερμηνεία στη βάση της οποίας «η απελευθέρωση από το ιδιωτικό» είναι μια διατύπωση που στερείται νόημα: το ιδιωτικό, πάνω απ' όλα, προστατεύεται με το απόρρητο²⁷.

Για τη φιλελεύθερη σκέψη το «ιδιωτικό» είναι συνώνυμο του προσωπικού και του κοινωνικού, ενώ το «δημόσιο» είναι συνώνυμο του πολιτικού: αλλά το «ιδιωτικό» είναι το πεδίο των (οριζόντιων) σχέσεων ανάμεσα σε ίσους, ενώ το «δημόσιο» είναι το πεδίο των (κάθετων) σχέσεων εξουσίας και κυριαρχίας²⁸. Η πολιτική εξουσία έχει, οπωσδήποτε, έναν άλλο χαρακτήρα που τη διαφοροποιεί σαφώς από την εξουσία στην οποία ήταν υποταγμένες οι γυναίκες στο ιδιωτικό, όπως και όλοι όσοι θεωρούνταν κατώτεροι, σύμφωνα με τις αντιλήψεις που μέχρι τώρα είδαμε, γιατί (η πολιτική εξουσία) νοείται ως θεσμοθετημένη εξουσία, επομένως «τεχνητή» και όχι «φυσική».

Κατά συνέπεια η εξουσία αυτή δεν βρίσκεται σε αντίθεση με την ισότητα. Κάθε άλλο. Η ισότητα, η ελευθερία και η ορθολογικότητα αντιδιαστέλλουν τα υποκειμένα της δημόσιας φιλελεύθερης σφαίρας και η εξουσία – εξουσία έννομου εξαναγκασμού – είναι μια δομή που δημιουργείται από αυτά τα υποκειμένα ως μέσο που αποσκοπεί στην πραγματοποίηση αξιών και την ικανοποίηση ατομικών αναγκών, οι οποίες και προσδιορίζουν αυτά τα ίδια τα υποκειμένα στην ιδιωτική σφαίρα. Σ' αυτή τη σφαίρα, όπου οι αξίες και οι ανάγκες επιλέγονται και κατά το δυνατόν ικανοποιούνται, σ' αυτήν που είναι η σφαίρα όχι του δικαίου αλλά του αγαθού ή της ευχαρίστησης «το άτομο είναι ο κυρίαρχος». Σ' αυτή τη σφαίρα η εξουσία δεν πρέπει να παρεμβαίνει, πρέπει μόνο να απλώνει μια προστατευτική ζώνη γύρω της: γιατί οι ιε-

ραρχίες της εξουσίας που διαμορφώνουν, έξω απ' αυτή τη σφαίρα, όλες τις δημόσιες σχέσεις δεν έχουν καμιά επιρροή και καμιά αξία στο εσωτερικό της. Στο ιδιωτικό ο καθένας αξίζει όσο κάθε άλλος, και είναι όλοι ίσοι.

Και πράγματι, η ισότητα, η ελευθερία και ο ορθολογισμός, δηλαδή τα χαρακτηριστικά που, στο πλαίσιο των γνωστών μας ερμηνειών της διχοτομίας «δημόσιο/ιδιωτικό», αντιδιαστέλλουν τη δημόσια σφαίρα (ανδρική) από την ιδιωτική (γυναικεία), εδώ γίνονται χαρακτηριστικά τόσο της δημόσιας όσο και της ιδιωτικής σφαίρας: στη φιλελεύθερη αντίληψη είναι «ανδρικές» σφαίρες το πολιτικό όπως και το κοινωνικό, το δημόσιο όπως και το ιδιωτικό. Όντως, αν υιοθετήσουμε τις κατηγορίες «δημόσιο» και «ιδιωτικό» με αυτήν ακριβώς τη φιλελεύθερη έννοια, θα ανακαλύψουμε ότι δεν υπάρχει κανένας χώρος μέσα στον οποίο μπορούν να αναγνωριστούν οι γυναίκες-ως-γυναίκες. Και η θέση σύμφωνα με την οποία οι γυναίκες μπαίνουν στην πολιτική, μπαίνουν στο δημόσιο χώρο, προερχόμενες – ή μάλλον εξερχόμενες – από τον ιδιωτικό, δεν έχει πια κανένα νόημα.

Αν το άτομο κυριαρχούμενο από ανάγκες και δέσμιο των συναισθημάτων δεν μπορεί να είναι υποκειμένο της πολιτικής, δεν θα μπορεί καν (ή πολύ λιγότερο θα μπορεί) να είναι υποκειμένο σε μια σφαίρα αυτόνομων επιλογών συμπεριφοράς και διαπροσωπικών σχέσεων. Όμως αν αυτό σημαίνει «ιδιωτικό», αν το ιδιωτικό δεν ορίζεται πια με όρους «στέρξης», αλλά με όρους «αυτονομίας», δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι βγαίνοντας από το ιδιωτικό θα κερδίσει το δημόσιο. Αντιθέτως μάλιστα: μόνο από τα μέσα του δημόσιου χώρου μπορεί να ξεπηδήσει η απαίτηση να βρεθεί κανείς με τον εαυτό του για να πάρει αποφάσεις για τον εαυτό του, αποφάσεις για το «τι να κάνει» σχετικά με το αγαθό ή την ευχαρίστηση, όχι με τη δικαιοσύνη.

Εδώ αντιστρέφεται η σχέση ανάμεσα στο δημόσιο και στο ιδιωτικό. Η ιδιωτική

σφαίρα δομείται από το ήδη ελεύθερο και ίσο υποκείμενο, ως αναγκαίο συμπλήρωμα της αυτοπραγμάτωσής του. Δεν είναι η φυσική σφαίρα των αναγκών, όπου το άτομο λόγω εξαναγκασμού είναι αδύναμο να μπει στο χώρο του υποκειμένου· δεν είναι ούτε η ιδιαίτερη σφαίρα των συναισθημάτων που εμποδίζει την επίτευξη της λογικής και της καθολικότητας· είναι η σφαίρα που απελευθερωμένη από την εξουσία και από τις επεμβάσεις της, είναι αναγκαία για να ολοκληρωθεί ως υποκείμενο το άτομο, που ήδη βρίσκεται στη διαδικασία απελευθέρωσής του ή ήδη έχει απελευθερωθεί από τη σκλαβιά των αναγκών και των συναισθημάτων και ως εκ τούτου είναι πλέον ίσο και λογικό.

Λοιπόν, σ' αυτήν ακριβώς την έννοια του «ιδιωτικού» αναφέρεται κανείς όταν μιλάει για *privacy*· σ' αυτήν ακριβώς την έννοια του ιδιωτικού αναφέρεται η κλασική φιλελεύθερη διεκδίκηση (με προφανείς τις ρομαντικές της ρίζες)³⁰ του «απόρρητου του ιδιωτικού», δηλαδή, της «προστασίας» της ιδιωτικής σφαίρας από τις διεισδύσεις των αδιάκριτων βλέψεων. Τα βλέμματα, και πάλι. Τα βλέμματα που – όπως θυμόμαστε – είναι απολύτως απαραίτητα για τη συγκρότηση της δημόσιας σφαίρας, στην ιδιωτική αντιθέτως είναι ενοχλητικά. Αυτό ισχύει όμως μόνο για το «φιλελεύθερο ιδιωτικό»: στη φιλελεύθερη αντίληψη της διαφωτιστικής παράδοσης βρίσκουμε, πράγματι, την προσέγγιση της διχοτομίας «δημόσιο/ιδιωτικό» στον διαφωτισμό το «δημόσιο» σημαίνει το αντίθετο του «απόρρητου». Το ιδιωτικό, σ' αυτήν την παράδοση, διατηρείται απόρρητο: υπάρχει προστασία, υπεράσπιση και μέριμνα· και η διεκδίκηση του πρέποντος σεβασμού σ' αυτό το απόρρητο είναι μια τυπική εκδήλωση της δημόσιας δράσης του υποκειμένου της φιλελεύθερης πολιτικής.

Τίποτε από αυτά δεν ταιριάζει στις έννοιες δημόσιο (πολιτικό) και ιδιωτικό με την κλασική έννοια· τα βλέμματα πράγματι,

δηλαδή το ενδιαφέρον των άλλων, είναι προφανώς οχληρά στη σφαίρα της αυτονομίας, αλλά, σίγουρα, δεν είναι στη σφαίρα της υποταγής ή της στέρησης. Η αλήθεια είναι ότι γι' αυτήν την ιδιωτική σφαίρα είναι εύλογο να σκεφτεί κανείς ότι τα βλέμματα είναι ενοχλητικά μόνο για όποιον εξουσιάζει και επομένως έχει συμφέρον να συνεχίσει ατιμωρητί, όχι γι' αυτόν που εξουσιάζεται, και επομένως υποφέρει.

Εκτός και αν θεωρηθεί ότι όποιος βρίσκεται σε κατάσταση μη-ελευθερίας στην ιδιωτική σφαίρα έχει συμφέρον να κρατήσει το απόρρητό της· αυτή η οπτική όμως αλλάζει ριζικά την αιτιολόγηση του απόρρητου, το οποίο έτσι παύει πλέον να αποτελεί συνθήκη ελευθερίας και στηρίζεται στην ντροπή. Μόνον όποιος θεωρεί την κατάσταση στην οποία βρίσκεται άδικη και ανάρμοστη – αυτός που περισσότερο ή λιγότερο είναι σε θέση να σκεφθεί κριτικά την έννοια, τις αιτίες, τις ενδεχόμενες ευθύνες του για την ίδια του την υποταγή –, θα μπορούσε να ήθελε να την κρύψει από τους άλλους. Αλλά, βέβαια, αυτός ο ίδιος (ή αυτή η ίδια) δεν θα ήταν το ελεύθερο και ίσο υποκείμενο, ούτε στην ιδιωτική ούτε και στη δημόσια σφαίρα της φιλελεύθερης παράδοσης· αντιθέτως, θα ήταν η αδύνατη πλευρά των ιδιωτικών σχέσεων, η μη-ελεύθερη στο ιδιωτικό, δηλαδή στις προσωπικές και οικιακές σχέσεις, που, εντούτοις – επειδή θα ήθελε, και θα είχε το δικαίωμα, να αναγνωρίζεται ως υποκείμενο και άρα αξία ίδιας αντιμετώπισης και ίσης εκτίμησης στη δημόσια σφαίρα – θα υπέφερε γιατί η αδυναμία της, αυτή δηλαδή η κατάσταση κατωτερότητάς της στο ιδιωτικό (που προφανώς αποδίδεται σε δική της φυσική αδυναμία) θα γινόταν δημόσια³¹.

Να, λοιπόν, γιατί η φιλελεύθερη στάση, που επιβάλλει στις γυναίκες τη μυστικότητα (το απόρρητο) γύρω από το ιδιωτικό, είναι μια στάση ικανή να δημιουργήσει μια επιπλέον ανδρική στρατηγική απέναντι στην ολοκληρωμένη πολιτική υποκειμενικότητα των γυναικών (μια ιδεολογία, θα λέγαμε

στη μαρξική ορολογία): γιατί αποσιωπάται «η μικρή λεπτομέρεια» ότι το ιδιωτικό των γυναικών είναι ένα ιδιωτικό της υποταγής: και πρόκειται για μια αποσιώπηση όχι για μια άρνηση. Είναι δε μια πατερναλιστική στάση γιατί η αποσιώπηση χρησιμοποιείται «για το καλό των γυναικών», επειδή γι' αυτές – υποτίθεται – «δεν είναι καλό» να μιλάει κανείς δημόσια για την έλλειψη ελευθερίας τους στο ιδιωτικό. Δεν αρνούνται ότι στο ιδιωτικό υπάρχει έλλειψη ελευθερίας γι' αυτές, καθώς κυριαρχούνται από τα συναισθήματα (ιδία) και / ή τις ανάγκες (άλλων). Απλά, το αποσιωπούν.

LETIZIA GIANFORMAGGIO

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ: ΝΑΝΣΥ ΑΡΓΥΡΑΚΗ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. T.H. Marsal, *Citizenship and Social Class*, Cambridge, 1950. Πάνω στο θέμα της γυναικείας «cittadinanza» βλ. Galleotti, *Cittadinanza e differenza di genere. Il problema della doppia health* στο G. Bonacchi - A. Groppi, *Il dilemma della cittadinanza. Diritti e doveri delle donne*, Roma - Bari, Laterza, 1993, σσ. 190-213.
2. G. Sartori, *La politica. Logica e metodo in scienze sociali*, Milano, SugarCo, 1980, σσ. 190-196.
3. Δεν μπορώ να μην αναφέρω το παράδειγμα της νυν Προέδρου της Βουλής της Ιταλικής Δημοκρατίας, (εξελεγμένης με τις ψήφους της πλειοψηφίας της δεξιάς), η οποία για να υπογραμμίσει την αβυσσαλέα απόσταση της από κάθε φεμινιστική τάση και από κάθε προβληματική σχετική με το κοινωνικό φύλο, όταν αναφέρεται στο αξίωμά της, χρησιμοποιεί πάντα το αρσενικό γένος, κάποιες φορές, με γελώτα αποτελέσματα προσφέροντας εξαιρετικό υλικό στη σάτιρα.
4. P. Piva, *Il lavoro sessuato. Donne e uomini nelle organizzazioni*, Milano, Anabasi, 1994, σελ. 147, επίσης, ο.π. σελ. 59: «Κάθε μέρα μας έρχονται πληροφορίες για μια γυναίκα που έγινε αξιωματικός, για μια άλλη που έγινε πολιτικός αστυνομίας, για κάποια τρίτη που έγινε νομάρχης... Ακόμα και στη δικαστική εξουσία, απ' όπου οι τελευταίοι περιορισμοί για την είσοδο των γυναικών άρθηκαν το 1969 (!), οι γυναίκες αποτελούν ήδη το 17%. Πιο δύσκολο είναι να βρει μια γυναίκα θέση στις πολιτικές αστυνομίες – στην κορυφή των κομμάτων και των συνδικάτων – παρά να ανοίξει δρόμο στους μηχανισμούς εκπροσώπησης: δεν είναι τυχαίο που το κατεχοχίν ανδρικό κλαμπ είναι ακόμη και σήμερα το κοινοβούλιο».
5. H. Arendt, *Vita activa. La condizione umana* (1958),

Milano, Bompiani, 1964, σελ. 43: «Ο όρος "δημόσια" σημαίνει: 1) το χώρο όπου κάθε πράγμα μπορεί να είναι ορατό σε όλους και να ακούγεται από όλους και γι' αυτό προσδιορίζεται ως πραγματικό. 2) τον ίδιο τον κόσμο, στο βαθμό που είναι κοινός σε όλους και διακριτός από το χώρο που ο καθένας ιδιωτικά καταλαμβάνει, στο βαθμό που τοποθετεί τους ανθρώπους σε σχέσεις και ταυτόχρονα, τους διαχωρίζει».

6. Οι συμπτωματικές αιτίες γεννιούνται, προφανώς, από την ανάγκη να πάρει κανείς θέση απέναντι στις αντιλήψεις του ισλαμικού πολιτισμού για τη γυναίκα (όχι για να χαρακτηρίσει στρατηγικές δράσεις για την αντιμετώπιση των στάσεων και των πρακτικών που έχουν εκφραστεί), αντιλήψεις με τις οποίες οι δικές μας κοινωνίες έρχονται σε όλο και πιο στενή επαφή λόγω της ογκώδους μετανάστευσης γυναικών και ανδρών που προέρχονται από αυτόν τον πολιτισμό και είναι φορείς του».
7. C. Pateman, *Feminist Critiques of the Public/Private Dichotomy*, στο S.I. Benn - G.F. Gaus, *Public and Private in Social Life*, London and Camberra, Croom Helm - New York, St. Martin's Press, 1983, σσ. 281-300. Το δοκίμιο αρχίζει με αυτές τις λέξεις: «The dichotomy between the private and the public is central to almost two centuries of feminist writing and political struggle; it is, ultimately, what the feminist movement is about».
8. H. Arendt, *Vita activa...*, σελ. 24: «Η ισότητα, μακρύν του να είναι συνδεδεμένη με τη δικαιοσύνη, όπως στη σύγχρονη εποχή, ήταν η πραγματική ουσία της ελευθερίας: το να είναι ελεύθεροι σημαίνει να είναι ελεύθεροι από την ανισότητα συνδεδεμένη με κάθε είδους κυριαρχία, και να κινούνται σε μια σφαίρα όπου δεν έπρεπε ούτε να κυβερνάς ούτε να σεκυβερνούν».
9. Μπορεί κανείς να δει μια ενδιαφέρουσα ανάσωση αυτής της αντίληψης στο E.J. Porter, *Women and Moral Identity*, North Sidney, Allen and Unwin, 1991.
10. Σύμφωνα με τη μετάφραση του Αριστοτέλη, που έκανε ο Tommaso d'Aquino [=é proprio che vivano in una societá di molti], *De Regimine Principium*, Βιβλίο Ι, κεφ. Ι (βλ. G. Sartori, ο.π. σελ. 192).
11. A. Rossi - Doria, *Rappresentare un corpo. Individualità e «anima collettiva» nelle lotte per il suffragio*, στο G. Bonacchi - A. Groppi (επιμ.), *Il dilemma della cittadinanza*, σελ. 87-103, 87-88: «Μια από τις βασικές σταθερές της ιστορίας της πολιτικής σκέψης εμφανίζεται στο γεγονός ότι ο αποκλεισμός των γυναικών από τη δημόσια σφαίρα δεν υπήρξε ποτέ μια παράλειψη, αλλά ανιθέτως ένα συστατικό στοιχείο των κατηγοριών «πολιτής» και «πολιτική»... Μια άλλη σταθερά συνίσταται στο γεγονός ότι ο αποκλειστικός ανδρικός χαρακτήρας αυτών των κατηγοριών αποκρύπτεται από τους ορισμούς του ατόμου και του πολίτη... φαινομενικά καθολικούς».
12. Η ιδιόρρυθμη νεοτερικότητα, η ολοκληρωτική αποξέ-

- ωση της κλασικής θεώρησης από μια κοινωνική διάσταση, ενδιάμεση μεταξύ της οικιακής και της πολιτικής διάστασης, υπογραμμίζεται από κοινού από τους θεωρητικούς της πολιτικής. Βλ. G. Sartori, *ο.π.* σελ. 191 και H. Arendt, *Vita activa...*, σελ. 24.
13. H. Arendt, *Vita activa...* σελ. 24.14.
14. G. Sartori, *ο.π.* σελ. 191 – γράφει: «Αντιστρόφως ο μη πολιτικός άνθρωπος ήταν ένα ελλίπες ον, ένα *ιδιον* [*idion*] (η αρχική σημασία του δικού μας όρου "idiota"), ένα ον ανεπαρκές, του οποίου η ανεπάρκεια βρισκόταν ακριβώς στο ότι είχε χάσει ή δεν είχε αποκτήσει τη διάσταση και την πληρότητα της συμβίωσης (*simbiosi*) με την ίδια του την "πόλη" (*polis*). Με λίγα λόγια: ένας άνθρωπος "μη-πολιτικός" ήταν πολύ απλά ένα κατώτερο ον, ήταν λιγότερο-από-άνθρωπος».
15. N. Rosenblum, *Another liberalism: Romanticism and the Reconstruction of Liberal Thought*, Cambridge Mass, Harvard University Press 1987, σελ. 59 (βλ. W. Kymlicka, *Contemporary Political Philosophy. An Introduction*, Oxford, Clarendon, 1990, σελ. 258).
16. N. Rosenblum, *Another Liberalism...*, σελ. 67 (βλ. W. Kymlicka, *Contemporary Political Philosophy...*, σελ. 258).
17. Είναι υποχρεωτική η αναφορά στον πασίγνωστο Ρουσό, σύμφωνα με τον οποίο, η έρευνα των αφηρημένων και θεωρητικών αληθειών, των επιστημονικών αρχών και αξιωμάτων, και καθετί που τείνει σε ευρείες γενικεύσεις, ξεπερνάει τις αντιληπτικές ικανότητες της γυναίκας.
18. Βλέπε τη θέση σύμφωνα με την οποία «η ίδια η ταυτότητα της γυναίκας και η ζωή που κάνει δεν μπορούν παρά να περιστρέφονται γύρω από "τον εσωτερικό χώρο" της, και από την επιθυμία της να τον γεμίσει». (E. Erikson, *Inner and Outer Space: Reflections on Womanhood*, στο *Daewdalus*, no 93, 1964, σσ. 582-606, απ. στο S. Moller Okin, *Women in Western Political Thought*, Princeton University Press, 1979, σελ. 239).
19. E. Kennedy - S. Mendus, *Women in Western Political Philosophy*, Brighton, Wheatsheaf Books, 1978, σελ. 10 (cit. στο W. Kymlicka, *Contemporary Political Philosophy...*, απ. σελ. 254) αυτή η διατύπωση βασίζεται στις θεωρίες των Adam Smith, Hegel, Kant, Mill, Rousseau, Nietzsche. Βλ. επίσης A.E. Galeotti, *Cittadinanza e differenza di genere...*, σελ. 196: «Τα συμφέροντα της πόλης φαίνονται να μην κινδυνεύουν τόσο από την αξιοπιστία των γυναικών ως ομάδας, όσο από τα συναισθήματα, τους οικογενειακούς και φιλικούς δεσμούς, στοιχεία απέναντι στα οποία οι γυναίκες έχουν κοινωνικά αναλάβει, μια ιδιαίτερη υπευθυνότητα».
20. P. Piva, *Il lavoro sessuato...*, σελ. 61.
21. P. Piva, *Il lavoro sessuato...* σελ. 127. Σ' αυτό το απόσπασμα γίνεται αναφορά στην οργάνωση της εργασίας γενικότερα και όχι στην οργάνωση της πολιτικής δράσης:
- προσωπικά νομίζω ότι αυτή η παρατήρηση έχει καιρίο ενδιαφέρον για το θέμα μας, γιατί το να μπαίνει η εργασία πάνω απ' όλα, το να υπάρχει ένα ενδιαφέρον και μια προσήλωση που απαιτούν την απόλυτη διαθεσιμότητα, καθώς και η τάση πραγμάτωσης εξ ολοκλήρου μέσα σ' αυτήν είναι στάσεις που (θεωρούνται ότι) χαρακτηρίζουν περισσότερο το άτομο που ασκεί μια πολιτική δραστηριότητα, παρά αυτό που ασκεί οποιαδήποτε άλλη.
22. Δεν χρειάζεται καν να ανακαλέσουμε εδώ τη Χεγκελιανή διαλεκτική του δούλου και του αφέντη. Για «την αντιστροφή της ικανότητας των γυναικών σε εξάρτηση και της εξάρτησης των ανδρών σε ανεξαρτησία» μιλάει η Κιάρα Σαρατσένο: βλ. C. Saraceno, *La dipendenza costruita e l'interdipendenza negata. Strutture di genere della cittadinanza...* στο G. Bonacchi-A. Groppi, *Il dilemma della cittadinanza...* cit..., σελ. 166-189.
23. Πιστεύω ότι πάνω σ' αυτή τη γραμμή μπορεί να αρθρωθεί μια απάντηση στις κριτικές που υποστηρίζουν ότι ένας πιο έντονος τόνισμός, στην πολιτική, των χαρακτηριστικών γυναικείων συμπεριφορών – «ηθική της συμπαράστασης και της φροντίδας» σε σχέση με την ανδρική «ηθική της δικαιοσύνης» (βλ. C. Gilligan, *In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development*, Cambridge Mass., Harvard Univ. Press, 1982) – θα μπορούσε να οδηγήσει σε μια κοινωνία «ρυθμισμένη στη βάση πελατειακών σχέσεων και γενικευμένου νεποτισμού». (A.E. Galeotti, *Cittadinanza e differenza di genere. Il problema della della doppia lealtà*, σελ. 198).
24. Βλ. σημ. 5
25. P. Piva, *Il lavoro sessuato*, σελ. 157: «Συχνά οι γυναίκες-στελέχη δηλώνουν ενοχλημένες από το γεγονός ότι όταν διορίζονται σε ανδροκρατούμενους οργανισμούς συναντούν δυσκολίες να αποκτήσουν το κύρος της θέσης τους. Τόσος κόπος για να μπουν στη γραμματεία ενός κόμματος ή ενός συνδικάτου και μετά..., τώρα που βρίσκονται εκεί, τώρα που έχουν αποκτήσει τυπικά το ρόλο, έχουν την εντύπωση ότι μετρών λιγότερο· τα άλλα μέλη της γραμματείας δεν κάθονται να τις ακούσουν, τις ακούν επιφανειακά. Η γνώμη τους γλιστράει σαν το νερό πάνω στο μάρμαρο, δεν αφήνει ίχνη. Αυτές οι μαρτυρίες πάνε μαζί με τις άλλες, φαινομενικά αντίθετες, που παρουσιάζουν την άλλη όψη της αρνητικής εξουσίας: γυναίκες που διευθύνουν στην πράξη με κύρος δεν καταφέρνουν να αποκτήσουν τον τυπικό ρόλο».
26. A.E. Galeotti, *Cittadinanza e differenza di genere. Il problema della doppia lealtà*, σελ. 194-5.
27. Ανάμεσα στους τόσους που θα μπορούσαν να αναφερθούν, βλ. W. Kymlicka, *Contemporary Political Philosophy...* σελ. 247-262, S.I. Benn - G.F. Gaus, *The Liberal Conception of the Public and the Private*, S.I.

Benn - G.f. Gauss *Public and Private in Social Life*, σελ. 31-65.

28. Πάνω σ' αυτήν την άποψη επικεντρώνεται η τυπική φεμινιστική ανασκευή - οι αναφορές θα μπορούσαν να είναι αναρίθμητες - της φιλελεύθερης ερμηνείας της διχοτομίας «δημόσιο/ιδιωτικό»: ανακαλεί την προσοχή στις εξουσίες που έχουν έντονη παρουσία στην ιδιωτική σφαίρα και που κάποτε είναι πολύ βαρύτερες απ' ό,τι στη δημόσια, γιατί είναι ανεξέλεγκτες. S. Moller Okin, *Justice, Gender, and the Family*, «Collins, Basic Books, 1986, σελ. 6: *Justice from Sphere to Sphere: Challenging the Public/Domestic Dichotomy*, C. Pateman, *Feminist Critiques of the Public/Private Dichotomy*», απ.
29. S. Scoglio, *Privacy, Diritto filosofia storia*, Editori Riuniti, 1994. Δεν μπορούμε να παρακάμψουμε μια εξωτερική «ιδιαιτερότητα» αυτού του βιβλίου. Στο εξώφυλλο, κάτω από τον τίτλο, υπάρχει η εικόνα μια γυμνής γυναίκας (αν και με στραμμένη την πλάτη) καθισμένης πάνω σ' ένα σεντόνι: πρόκειται για μια αναπαραγωγή του *La baigneuse de Valpinçon* του Ingres. Είναι έλλειψη επείκειας να ερμηνεύσουμε αυτή την εκδοτική επιλογή ως σιωπηρή επιβεβαίωση της θέσης του κειμένου όταν

στο θεωρητικό πλαίσιο συγκρότησης της έννοιας «privacy» η ιδέα της γυναίκας ως υποκειμένου αποσιωπάται;

30. N. Rosenblum, *Another Liberalism: Romanticism and the Reconstruction of Liberal Thought*.
31. «Ο σύγχρονος φεμινισμός είναι μια σημαντική πρόκληση για τις επανερχόμενες δυναμικά πολιτικές θεωρίες, σύμφωνα με τις οποίες η σφαίρα της οικογένειας και της προσωπικής ζωής πρέπει σαφώς να διαχωρίζονται από την υπόλοιπη κοινωνική και πολιτική ζωή, και το κράτος μπορεί και πρέπει να απέχει από κάθε επέμβαση στην οικιακή σφαίρα, πράγμα που σημαίνει ότι οι πολιτικές θεωρίες νομιμοποιούνται να την αγνοούν... Το να θέτεις σε αμφισβήτηση τη διχοτομία δεν σημαίνει κατ' ανάγκην ότι αρνείσαι τη χρησιμότητα κάθε έννοιας *privacy* ή την αξία της ίδιας της έννοιας *privacy* στη ζωή των ανθρώπων... Τόσο η έννοια του *privacy* όσο και η ύπαρξη μιας σφαίρας προσωπικής ζωής, στην οποία η εξουσία του κράτους είναι πολύ περιορισμένη, είναι ζητήματα ουσιαστικά. Μια τέτοια σφαίρα όμως, μπορεί να είναι σωστή και εγγυημένη μόνο αν, στο εσωτερικό της, τα μέρη είναι ίσα» (S. Moller Okin, *Justice, Gender and the Family*, σσ. 127-8).